

DİN ve TANRILAR (DIA)

Urartu dini hakkında en önemli arkeolojik ve epigrafik kaynak Urartu Başkenti **Van Kalesi'nin (Tuşpa)** yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda ve ikinci başkent **Toprakkale'nin (Rusahinili)** 600 m batısında yer alan Meher Kapısı'dır. Akköprü mahallesindeki Meher Kapısı'nın Anzaf Kaleleri'ne olan uzaklığı ise 6-7 km kadardır. Meher Kapısı, Urartu Krallarından İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde (yakl. M.Ö. 820-810) **ulusal Tanrı Haldi** adına yapılmıştır. Günümüzde "Taş Kapı", "Kör Kapı", "Yalancı Kapı" veya "Çoban Kapısı" isimler verilen kapıya Urartu Krallığı döneminde "Haldi Kapısı" denilmekteydi. Meher Kapısı yazıtı şu şekilde başlamaktadır: "Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırdılar". Bu görkemli kapının benzeri, yine her iki kral tarafından Van'ın 60 km doğusunda yer alan Yeşilaliç (Pagan) köyü yakınlarında yaptırılmıştır.

(DIA) Van/ Meher Kapı anıtındaki yazıtı göre, Urartuların inandığı, kutsadığı ve adlarına belirli dönemlerde kurban kestiği **79 tanrı, tanrıça ve tanrısal özellik** bulunmaktadır. Bunlardan ilk üç sırayı **Haldi** (Savaş Tanrısı, Baş Tanrı), **Teişeba** (Hava Tanrısı, Hurrilerde Hava ve Fırtına Tanrısı, Hititlerde **Teşup**) ve **Şivini** (Güneş Tanrısı, Hurrice Şimigi) paylaşır. Haldi - (Eşi Bagbartu / Bagmaştu / Arubani) Urartuların baş tanrısı idi. İsim olarak kökeni XIII. yüzyıl Asur yazıtlarına kadar inmektedir. En büyük tapınağı Muşaşır'de idi. **Teişeba** (Fırtına tanrısı) Hurri kökenlidir ve **Hititlerde Teşup** ile aynı tanrı olmalıdır. Şivini de (Güneş tanrısı) Hurri kökenlidir. Hititlerdeki Şimegi'nin karşılığıdır. Urartular büyük merkezlerde tanrıları için kule tipi tapınaklar ve açık alanlardaki kayalara kapı görünümüne kutsal nişler yapmışlardır.

Meher Kapısı yazıtında belirtilen tanrıların **dörtte üçü erkek** asıllı tanrılar, 16 tanesi tanrıça, bir kısmı ülke, dağ ve dağ geçitleri, göl gibi esiki totem inançlarını yansıtan tanrılar, bir kısmı Tanrı Haldi'nin soyut ve somut niteliklerini oluşturmaktadır.

Meher kapıda yer alan tanrılar listesinde önce erkek tanrılar, sonra kadın tanrılar sıralanmıştır. Ayrıca bu 79 tanrı ve tanrıçanın her birine ne tür ve kaç adet kurban kesileceği açıkça belirtilmiştir. Birçok yazıtta tanrılar için kesilmesi emredilen kurban sayıları vardır. Kurban sayıları tanrının önemine göre değişmektedir. Örneğin Meher kapısı yazıtında Baş tanrı **HALDİ** için “Güneş Tanrısı Ayı”nda (olasılıkla Eylülün 2. Yarısı) 17 sığır, 34 koyun, 6 kuzu (büyüklüğüne, gençliğine, yaşlılığına, ışığına, silahına, savaşçılığına ve kapılarına), Tanrı **Teişeba** için 6 sığır ve 12 koyunun kesilmesi emredilmektedir. Listede yer alan diğer tanrılar için de kurban sayıları belirtilir. **(DIA)** Bu tanrılar arasında **Dağ tanrıları Adaruta, Ura, Arni ve Qilibani;** kent tanrıları **Ardini, Qumenu, Tuşpa** ile ve Mağara Tanrısı, Ülkeler tanrısı ve sınırlar tanrısı da vardır. Krallığın geç dönemlerinde Kral II. Rusa, **Süphan Dağını Tanrı Eiduru** olarak benimser ve Ayanis Tapınağı yazıtında kendisine kurban kesilmesini emreder. Meher Kapı yazıtından sonra krallığın farklı bölgelerinde yeni bazı tanrıların Urartu tanrılar dünyasına alındığı görülür. Aralarında Tanrı Asur da yer alır. Asur tanrısının kutsanması Urartu toprakları içine toplu nüfus aktarımlarıyla yerleştirilen Asurlu halkların varlığını ve kendi tanrılarına tapınma özgürlüklerini kanıtlar.

(DIA) Urartu dininin en ilginç özelliklerinin başında, Tanrı Haldi'nin Hurri panteonunda yer almamış olması gelmektedir. Bu yüzden Baş Tanrı Haldi'nin kökeni bugüne değin kesin olarak çözülememiştir. Orta Asur Krallığı Dönemi'nden beri bilinen Tanrı Haldi, Kült Merkezi **Muşaşir**'den (Urartuca Adini Tapınağı, Hakkâri yakını) Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ne değin saygınlık görmekteydi. Farklı etnik topluluklardan oluşan Urartu Krallığı'nın kuruluş döneminde Tanrı Haldi'nin birleştirici bir özelliğe sahip olduğuna dair herhangi bir kanıt henüz rastlanılmamıştır. Örneğin Urartu Krallığı'nın kurucusu Sarduri'nin Asurca yazdırtmış olduğu ünlü Sardur Burcu (Madır Burcu) yazıtında Tanrı Haldi'nin ve diğer tanrıların da adları **bulunmamaktadır. (DIA)** Yani Sarduri Dönemi'nde Haldi'nin henüz ulusal tanrı olmadığı anlaşılmaktadır. Sarduri'nin oğlu Kral İşpuini (Yak. M.Ö. 830-810) tarafından yaptırılan ve kaya kapılarının ilk örneğini oluşturan

Hazine Piri kaya kapısındaki dört satırlık çivi yazısında da Haldi adı geçmemekle birlikte onun bir ünvanı olan “efendi” sözcüğü geçmektedir: “**Sarduri Oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı**”.

Kral İşpuini'nin oğlu Menua ile birlikte ortak yönetimi sırasında, resmi Urartu dini oluşturulmuş ve Haldi Urartu dininin başına geçirilmiştir. İşpuini Dönemi'nde ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları, Urartu panteonuna dahil edilmiştir. Bu yüzden Meher Kapısı yazıtı, Kral İşpuini döneminden itibaren Urartu Krallığı'nın politik haritasını da canlı bir şekilde yansıttığı görülmektedir.

YAZI: (DIA)

Urartu Devleti, **Yeni Asur çivi yazısını** ve **Hitit hiyeroglifini** kullanmıştır. Urartu Kralı I. Sarduri, Urartu kültüründe ilk yazılı kaynağı bırakan kral olarak büyük öneme sahiptir. Van Kalesi'nin halk arasında **Madırburç**, bilimsel yayınlarda **Sardur Burcu** olarak bilinen hemen kuzeybatı köşesinde, üçü batıda, üçü de doğuda olmak üzere altı adet yazıt vardır. I. Sarduri'ye ait bu yazıtlarda Sarduri, kendisini Lutupri'nin oğlu, halkın çobanı, dört mevsimin kralı, bütün ülkelerin kralı diye tanıtırken, bu yapıyı Alniuni kentinden getirdiği taşlarla inşa ettiğini belirtir. Bu yazıtlar **Asur dilinde** yazılmıştır. Bu durum henüz kurulma aşamasında olan Urartu Krallığı'nın kendisine Asur Krallığı'nı örnek almış olduğunu göstermektedir. I. Sarduri'den sonra başa geçen İşpuini Dönemine tarihlenen iki yazıt daha yine Asurca yazılmıştır. İşpuini Dönemi'ne ve sonrasındaki krallar dönemine tarihlenen yazıtlar, Kral İşpuini Dönemi'nde Urartular'ın kendi yazıtlarını Urartu dilinde de yazacak duruma geldiklerini göstermektedir. Bu kraldan sonra Urartular yazıtları yalnız Asurca değil, kendi dillerinde de yazmışlardır.

Urartu Krallığı'nın çivi yazısını Asur'dan aldığı çağda Hitit kültürünü sürdüren Geç Hitit Krallıkları sınırda bulunuyordu. Sınır komşularının birbirleriyle ilişkileri vardı ve iki taraf da komşularının kültürünü tanıyordu. Altın-tepe kazılarında bulunan küpler üzerindeki hacimleri gösteren Urartuca ölçü birimlerinin adları **Hitit Hiyeroglifi** ile yazılmıştır.

Budin plakası olarak anılan bir tunç levha üzerindeki yazıt ve Hoşap bölgesindeki Giyimli Köyü'nde ortaya çıkarılan tunç adak levhalarından birkaçı üzerindeki **kısa hiyeroglif yazıtlar yanında**, testiler, küpler gibi pişmiş toprak kaplarda görülen sayı işaretleri ve hacim ölçüsü birimlerini gösteren işaretler vardır. Bunlar ekonomik kayıtları tutabilmek için, çivi yazısı bilmeyen küçük memurların görsel belleğinde kolay yer bulan işaretlerdi. Hiyeroglif sistem, Urartu'da gelişmeye fırsat bulamamıştır. Çünkü devletin yıkılmasına az zaman kala ortaya çıkmış ve bu yüzden gelişmemiştir.

Mezopotamya'nın geleneksel yazı malzemesi olan **kil tabletler** Urartu'da yaygın olarak **kullanılmamıştır**. Toplam sayısı 30 kadar olan tabletler, genellikle malzeme listeleri gibi ekonomik işlerle ilgili belgeler ile merkezden memurlara gönderilen ve kralın çeşitli idari talimatlarını içeren mektuplarıdır.

(DIA) Urartu çivi yazısının en çok kullanıldığı alanları **kaya yazıtları, taş steller** ve mimariye bağlı bloklar oluşturmaktadır. Kullanılan taş cinsi genellikle bazalt ya da daha az olarak kireç taşıdır. Ele geçen Urartu yazılı belge sayısı yaklaşık 1700 kadardır.

Uzun yazıtlarda kralların **askeri icraatı ve bayındırlık faaliyetleri** anlatılır. Buna karşın kısa yazıtlar genellikle bir **kralın sarayına aidiyet bildiren** ya da bir tanrıya adak ifade eden cümleciklerden ibarettir.

Urartu Dili'nin hangi dil ailesi içinde yer aldığını saptamak amacıyla yapılan araştırmalarda M.Ö. 2. Binyılda Anadolu'da konuşulan dillerden Hurrice ile akraba olduğu anlaşılmıştır. Ancak Urartuca'nın doğrudan doğruya Hurrice'den gelişmediği ve aralarındaki akrabalık derecesinin ana ile kız arasındaki gibi doğrudan bir bağ oluşturmadığı anlaşılmıştır. **Hurro-Urartu** dil grubuna aittir.

Yazıtlar daha çok başkent Tuşpa ve Van Gölü havzasından gelmektedir. Batıda Fırat kıyısında **İzoli** (II. Sarduri), kuzeyde **Taşköprü** (II. Sarduri), **Hanak** (I. Arğişti), **Kanlıca** (I. Arğişti) ve **Gulidzan** (I. Arğişti), güneydoğuda Urmiye Gölü'nün güneyine doğru İran'da **Kelişin** (İşpuini-Menua), **Topzava** (I. Rusa), Taştepe

(Işpuini-Menua) ile doğuda Erdebil'in güneyinde Naşteban ve Razlıq tarafından çevrelenen geniş bölgede ele geçmiştir.

KAZILARLA İNCELENMİŞ ÖNEMLİ MERKEZLER

Aşağı ve Yukarı Anzaf: Yukarı Anzaf'ta Haldi tapınağı, büyük depolar ve surlar

Sardurihinili: Çavuştepe: Büyük bir saray yapısı, Haldi ve Irmuşini tapınakları, depolar, atölyeler ve surlar

Rusahinili: Toprakkale (Qilbani önündeki Rusa Kenti): Haldi tapınağı

Rusahinili eiduru-kai = Süphan Dağı (Eiduru) önündeki Rusa Kenti): Ayanis

Karagündüz: Höyükte sivil yerleşme, mezarlıkta içinde 80'yi bulan sayıda gömü olan 9 oda mezar

Altın-tepe: Başkent Tuşpa'nın mezarlığı.

Dilkaya: Höyükte sivil yerleşme, mezarlıkta 3 sandık-oda mezar, küp mezarlar ve kum mezarlar

Altın-tepe/Erzincan: Tapınak, yönetici yapıları, oda mezarlar

Habibuşağı (Tumeişki)/Elazığ: Sınır kalesi, mezarlar, en batıdaki Urartu yazıtı

Giyimli: Mezarlık ve giyimli ev planları mevcuttur

Kefkalesi (Adilcevaz): Saray, tapınak

Kayalıdere: Kale, tapınak, kaya mezarları

Iğdır: Mezarlık

Oşakan/Ermenistan

Arin-Berd (Erebuni)

Armavir-Blur (Argişthinili)

Karmir Blur (Teişeba URU)

Horom

Bastam (Rusai URU.TUR)

Haftavan Tepe

Hasanlı

KAYNAKÇA

- E. Akurgal, *Urartäische und altiranische Kunstzentren* (Ankara 1968) Türk Tarih Kurumu Y.
- O. Belli, *Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları* (İstanbul 1998) Arkeoloji ve Sanat Y.
- O. Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları/ Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia* (İstanbul 1997)
- N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri* (Ankara 2000) Türk Tarih Kurumu Y.
- A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı* (İzmir 1997)
- A. Çilingiroğlu, *Urartu Kültürü ve Ayanis Kazıları* (2007) TÜBA. Akademi Forumu 52.
- A. Erzen, *Çavuştepe I* (Ankara 1978) Türk Tarih Kurumu Y.
- A. M. Dinçol – E. Kavaklı, *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları* (İstanbul 1978) Anadolu Araştırmaları Ek Yayın 1.
- A. Kalantar, *Materials on Armenian and Urartian History* (with a contribution by Mirjo Salvini), *Civilisations du Proche-Orient: Series 4 - Hors Série*, Neuchâtel, (Paris 2004).
- K. Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi* (İstanbul 1996) Arkeoloji ve Sanat Y.
- B.B. Piotrovsky, *The Ancient Civilization of Urartu* (translated from Russian by James Hogarth), New York: Cowles Book Company, 1969.
- T. Özgüç, *Altıntepe I-II* (Ankara 1966-69) Türk Tarih Kurumu Y.
- M. Salvini, *Geschichte und Kultur der Urartäer* (Darmstadt 1995) / *Urartu Tarihi ve Kültürü* (2006).
- V. Sevin - E. Kavaklı, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/ Karagündüz/ An Early Iron Age Cemetery* (İstanbul 1997) Arkeoloji ve Sanat Y.
- V. Sevin, "Urartular-Vanlılar", *Toplumsal Tarih* 113, 2003, 78-81.
- V. Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya. Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi* (İstanbul 2003) İletişim Y.
- V. Sevin ve diğ., "Urartu Devleti", *ArkeoATLAS* 4, 2005, 62-131.
- R. Yıldırım, *Urartu İğneleri* (Ankara 1989) Türk Tarih Kurumu.
- A. M. Zehiroğlu, "M.Ö. 8. yüzyıl Urartu belgelerinde "Kolha", *Skani Nena*, Sayı:1, 2009.
- P.E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, [Studies in Ancient Oriental Civilization], Oriental Institute, 1985.
- P.E. Zimansky, *Ancient Ararat. A Handbook of Urartian Studies*, New York 1998.
- R.-B. Wartke, *Urartu — Das Reich am Ararat In: Kulturgeschichte der Antiken Welt*, Bd. 59 (Mainz 1993)
- http://tr.wikipedia.org/wiki/Urartular#Din_ve_Tanr.C4.B1lar
- <http://de.wikipedia.org/wiki/Urart%C3%A4er>
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Urartu>